

دربارهٔ بیتی از طغرایی اصفهانی در منشآت خاقانی

آریا طبیب‌زاده

در کتابِ نامه‌های خاقانی، نامه‌ای خطاب به ابراهیم باکویی وجود دارد که صدر آن، در تصحیح ضیاء الدین سجّادی (ص ۱)، چنین است: «این نامه به حضرت امام متقی^۱ ناصرالدین ظهیرالاسلام وارث معشر الأنبياء فاروق الفرق علامة المشرقین ینبوع الیقین متبوع الصدیقین قطب الاوتاد حافظ اعلام الشریعة ابواسحاق ابراهیم الباکویی قدس الله روحه نوشته». در متن این نامه، بیتی عربی مندرج است که صورت صحیح مصراع دوم آن نامشخص است و در تصحیحات و متون گوناگون به اشکال مختلفی ضبط شده است. این بیت در واقع متعلق به طغرایی اصفهانی، شاعر قرن ششم، است و صورت صحیح مصراع دوم آن با همهٔ ضبط‌ها تفاوت دارد. اما پیش از آوردن بیت طغرایی، به ضبط‌های آن و آرائی که دربارهٔ آن وجود دارد به اختصار اشاره می‌کنیم.

ضبط سجّادی (ص ۷) به صورت زیر است:

أما الزّمانُ ففي تنبيهه عظةٌ لولا العتائقُ في اخوانِ مشربٍ

این بیت، در تصحیح روشن (ص ۱۰) با اندک تفاوتی در مصراع دوم، به شکل ذیل آمده است:

(۱) در ضبط روشن: «مقتدی».

أَمَّا الزَّمَانُ فَفِي تَنْبِيهِهِ عِظَةٌ لَوْلَا الْعِتَاقُ فِي إِخْوَانٍ مَسْرَبٍ
 سَجَّادِي وَ رُوشَن، در تعلیقات خود، دربارهٔ این بیت و شاعر آن توضیحی نیاورده‌اند.
 تقطیع مصراع اوّل بیت به صورت زیر است:

أَمَّا الزَّمَانُ فَفِي تَنْبِيهِهِ عِظَةٌ

- U U /- U - - /- U U /- U - -

(مستفعلن فعلن مستفعلن فعلن)

این مصراع به بحر بسیط است، عروض آن مخبون است و از جواز خبن در حشو (برای رکن فاعلن) استفاده شده است. پس ضرب این بیت یا باید مخبون (فعلن) باشد یا مقطوع (فعلن).
 اما تقطیع مصراع دوم بر اساس ضبط سَجَّادِي چنین است:

لَوْلَا الْعِتَاقُ فِي إِخْوَانٍ مَسْرَبٍ

- U /- U - - /- U /- U - -

(مستفعلن فعلن مستفعلن فعلن)

در هیچ‌یک از جوازات بحر بسیط تبدیل رکن فاعلن به فعل در حشو معمول نیست، پس خطایی در وزن هست. همچنین از آنجا که در استعمال بحر بسیط همواره عروض مخبون و ضرب مخبون یا مقطوع است و صورت تام آن هیچگاه به کار نمی‌رود، پس اساساً وجود رکن فَعَل در ضرب مصراع خطای وزنی است. تقطیع مصراع دوم بر اساس ضبط روشن نیز چنین است:

لَوْلَا الْعِتَاقُ فِي إِخْوَانٍ مَسْرَبٍ

- U - U /U U - - /- U /- U - -

(مستفعلن فعل مستفعل مفاعلن)

در اینجا، علاوه بر تبدیل رکن فاعلن به فعل در حشو، تبدیل دومین مستفعلن مصراع به مستفعل، و نیز وجود مفاعلن در ضرب به جای فعلن یا فعلن، ایراد وزنی محسوب می‌شود.

حسین فقیهی (ص ۱۱۹) مصراع دوم بیت را به این شکل ضبط کرده است: «لَوْلَا الْعِتَاقُ فِي إِخْوَانٍ مَسْرَبٍ». این ضبط نادرست است زیرا علاوه بر داشتن ایراد وزنی نظیر ضبط سَجَّادِي، کلمه «مَسْرَب» منصوب نیست و نباید فتحه بگیرد چون مضاف‌الیه است.

افزون بر این، اگر «مسرب» منصوب می‌بود، در صورت فتحه گرفتن باید الف اطلاق می‌گرفت. به هر حال او بیت را چنین معنا کرده است: «در تنبیه روزگار پند و اندرزی بوده است، اگر مردان آزاده در میان دوستان مسرب نمی‌بودند.» (همان)

مهدوی فر (ص ۲۲۲) دربارهٔ ضبط روشن چنین نظر داده است: «در متن، به جای «متسرب»، «متسرب» آمده است.» او همچنین از نصرالله امامی چنین نقل کرده است: «... متسرب درست است از «سرب» به معنی راه («انسرب» یعنی وارد در طریق و راه شد).» و [امامی] بیت را چنین معنی کرده است: «اگر آزادگان در طریق یاران و همچو یاران و برادران گام نهند، هر آینه روزگار ما را چنان تنبیه خواهد کرد که مایهٔ عبرت شود» (همان). در این حالت اگر ضبط «متسرب» را بپذیریم، ایراد وزنی بیت فقط تبدیل رکن فاعلن به فعل در حشو بیت خواهد بود. مهدوی فر احتمال داده است که سرایندهٔ این بیت خود خاقانی باشد: «به نظر می‌رسد بیت از خود شاعر باشد» (همان). او همچنین از احمد مهدوی دامغانی دربارهٔ این بیت آورده است: «استاد علامه، دکتر احمد مهدوی دامغانی در باب این بیت چنین فرموده‌اند: 'بنده نیز نمی‌تواند صورت صحیح مصراع دوم را حدس زند. بیش از پنجاه سال است که با عربیات امام خاقانی مشکل دارم و ضبط دو اولین چاپ‌های عبدالرسولی، نخعی، سنگی قدیمی، سجادی و کزازی هیچکدام در بسیاری از ابیات راهگشا نیست... شک نیست که در مصراع دوم کلمه‌ای ساقط شده و برخی کلمات آن هم یا مصحف یا محرف است.» (همان)

همان‌طور که در ابتدا اشاره شد، این بیت متعلق به طغرایی اصفهانی است که در دیوان او (۱۳۰۰ ق، ص ۶۹) مطلع قصیده‌ای است به بحر بسیط مخبون العروض مقطوع الضرب. مصراع نخست آن عیناً همان است که در بالا آورده‌ایم، اما مصراع دومش با ضبط‌های فوق تفاوت دارد. در هر دو مصراع این بیت از جواز خبن برای تبدیل رکن فاعلن به فعلن استفاده شده است. یعنی وزن آن ایرادی ندارد و معنای آن نیز بسیار روشن است:

أَمَا الزَّمَانُ فَنَفِي تَنْبِيهِهِ عِظَةٌ لَوْلَا الْغَشَاوَةُ فِي أَجْفَانِ مَسْبُوتِ

در تنبیه زمانه پند می‌بود اگر بر پلک‌های مدهوش پرده نمی‌بود.

منابع

خاقانی، افضل‌الدین بدیل بن علی، منشآت خاقانی، تصحیح و تحشیه: محمد روشن، کتاب فرزانه، چ ۲، تهران ۱۳۶۲.

خاقانی، افضل‌الدین بدیل بن علی، مجموعهٔ نامه‌های افضل‌الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی، تصحیح و مقدمه و حواشی و توضیحات: دکتر ضیاء‌الدین سجادی، انتشارات دانشسرای عالی، تهران ۱۳۴۶.
الطغرایی، حسین بن علی بن عبدالصمد اصفهانی، دیوان الطغرایی، مطبعة الجوائب، قسطنطنیه ۱۳۰۰ ق.
فقیهی، حسین، ابیات عربی در متون ادبی فارسی تا قرن هفتم: شامل استخراج، ترجمه، اعرابگذاری، ارجاع منابع فارسی و عربی، دانشگاه الزهرا (س)، تهران ۱۳۸۱.
مهدوی‌فر، سعید [مقدمه و شرح]، جمشید جام معانی: شرح نامهٔ خاقانی شروانی به امام ناصرالدین ابواسحاق ابراهیم باکوبی، زوار، تهران ۱۳۹۴.

□

